

τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου και στα 1988 υπέστη βαθιά άροση από τον καλλιεργητή γειτονικού αγρού.

Σωτήρα

1. Θέση Λέσκα δυτικά του χωριού. Από εδώ προέρχεται η ΑΚΕ 297 χάλκινη αιχμή δόρατος, που παραδόθηκε στα 1980 από τον Α. Γραικό. Η ακριβής θέση της αιχμής δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί κατά την έρευνα, που πραγματοποιήσαμε στα 1986. Εντοπίστηκε όμως παλαιοχριστιανικό κτίσμα στο γειτονικό αγρό Μάσσα Γεώργιου, από όπου συγκεντρώθηκαν όστρακα, μυλόπετρα, βάση από πιθάρι και σιδερένιος σταυρός (Εικ. 16).

2. Θέση Τσουκά ανατολικά του χωριού. Κατά τη διάνοιξη αρδευτικών καναλιών το 1990 καταστράφηκαν τάφοι ρωμαϊκών χρόνων.

3. Θέση Καλλινίκ. Λιγούτα ευρήματα ελληνιστικών χρόνων.

Τέλος από τις παραπάνω θέσεις παραδόθηκαν στην υπηρεσία το 1990 τα ΑΝΕ 347-376 χάλκινα νομίσματα από τον κάτοικο του χωριού Π. Μπίνο, που χρονολογούνται από τα ελληνιστικά ως τα βυζαντινά χρόνια.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87 και ΑΔ 1990 (υπό έκδοση).

Φλαμουριά

1. Θέση Άγιος Τρύφων. Ο λόφος του Αγίου Τρύφωνα από την Α. Στουγιαννάκη κατονομάζεται ως χώρος ρωμαϊκής έπαυλης, από τον οποίο προήλθε μια σειρά μνημείων της συλλογής Έδεσσας, όπως τα ΑΚΕ 529-532 αγαλμάτιο Αρτέμιδας, ἰψαγο εἰρεατα κτλ. Σε πρόσφατη αυτοψία στην περιοχή διαπιστώθηκε ότι τα ευρήματα δεν περιορίζονται στο λόφο, αλλά απλώνονται και στους γύρω αγρούς σε μια έκταση περίπου 20 στρεμμάτων, επαρκή για ένα αρχαίο οικισμό. Ο οικισμός αυτός είναι ο πρώτος, που διαπιστώνεται στην κοιλάδα της Πλατάνης - Φλαμουριάς. Ενδιαφέρον είναι πως ανάμεσα στο επιφανειακό υλικό υπάρχουν και όστρακα των περιόδων πριν από τη Ρωμαϊοκρατία. Το ίδιο στις παλιότερες αυτές περιόδους πρέπει πιθανότατα να χρονολογηθεί και η ΑΚΕ 885 σιδερένια αιχμή δόρατος, που παραδόθηκε από την περιοχή το 1990. Πληροφορίες των κατοίκων τοποθετούν το νεκροταφείο του οικισμού στη διασταύρωση του δημόσιου δρόμου προς τον Άγιο Τρύφωνα και από εδώ προέρχεται πιθανότατα η ΑΚΕ 203 μαρμαρίνη Ηρακλειώτισσα.

Βιβλιογραφία: Φ. Πέτσα, "Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-67", Μακεδονικά 9, 178, πίν. 84α-β. Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 86. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 1990 (υπό έκδοση).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Η ΕΔΕΣΣΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται οι οικισμοί της νεολιθικής και της εποχής του χαλκού, οι οποίοι έχουν εντοπισθεί μέσα στα διοικητικά όρια του Νομού Πέλλας. Η προϊστορία της περιοχής άρχισε να γίνεται ουσιαστικά γνωστή την τελευταία δεκαετία ως αποτέλεσμα τοπογραφικών επισκοπήσεων¹, ανασκαφών²

1. D. H. French, Index of prehistoric sites in Central Macedonia and catalogue of sherd material in the University of Thessaloniki, Athens 1967 (πολυγραφημένο), Α. Στουγιαννάκη. "Οι αρχαιολογικοί θησαυροί του Νομού Πέλλας", Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου: Τουριστικός οδηγός του Νομού Πέλλας, Έδεσσα 1973, σ. 79-126, D. Kokkinidou, The Neolithic and Bronze Ages in Central-Western Macedonia. A study of the period from the mid sixth to the end of the second millennium B.C. in the area between the rivers Axios and Aliakmon in Northern Greece, Ph. D. thesis, University of Birmingham 1989, Δ. Κοκκινίδου, Η προϊστορία στο χώρο του Νομού Πέλλας: Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στη νεολιθική και την εποχή του χαλκού, Έδεσσα 1990, "Προϊστορικοί οικισμοί του Νομού Πέλλας", Ιστορικά και Πολιτιστικά Ανάλεκτα 1 (1991-92) 5-11, Π. Χρυσοστόμου, "Η τοπογραφία της Βόρειας Βοτταίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους", Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 205-231, Τα Γιαννιτσά και η περιοχή τους, Γιαννιτσά 1992 (ενημερωτικό φυλλάδιο), D. Kokkinidou και K. Trantalidou, "Neolithic and Bronze Age settlement in Western Macedonia", Annual of the British School of Archaeology at Athens, 86 (1991) 93-106, Θ. Σαββοπούλου, Η οργάνωση του χώρου στους προϊστορικούς οικισμούς του Νομού Πέλλας, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1991.

2. Α. Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά., "Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο Δυτικής Μακεδονίας", Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 451-465, Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, "Νέες ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο Δ. Μακεδονίας (1985-1986)", Εγνατία 1 (1989) 17-28, "Η ανασκαφική έρευνα στο Μάνδαλο (1987-1990)", Εγνατία 2 (1990) 411-421, "Ανασκαφές στο Μάνδαλο", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 1 (1990) 173-180, "Ανασκαφή στο Μάνδαλο", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 2 (1991) 127-135, Αρχαιολογικών Δελτίων, 36-B2 (1981) 320-321, 37-B2 (1982) 294, Ανθρωπολογικά 3 (1982) 97-98, Archaeological Reports (1982-83) 44, (1983-84) 44, (1987-88) 50, (1990-91) 56, Bulletin de Correspondance Hellénique, 107 (1983) 792, 113-2 (1989) 646, Π. Χρυσοστόμου. "Ο νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 3 (1992) 119-134, "Νεολιθικές έρευνες στην πόλη και στους οικισμούς των Γιαννιτσών κατά το 1991", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 5 (υπό έκδοση), Π. Χρυσοστόμου και Παν. Χρυσοστόμου, "Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και στην επαρχία Γιαννιτσών", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4 (υπό έκδοση), Archaeological Reports (1990-91) 55, Bulletin de Correspondance Hellénique 115-2 (1991) 905, "Τα Γιαννιτσά κατοικούνται από το 7000 προ Χριστού", εφ. Μακεδονία, Επιλογές (Σεπτέμβριος 1990) 186-190, "Πριν από 9000 χρόνια στα Γιαννιτσά η πρώτη κατοίκηση", εφ. Μακεδονία, Επιλογές (Ιανουάριος 1992) 120-122, Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, "Τούμπα Αρχοντικού. Δοκιμαστική ανασκαφή 1992: Τομέας 2", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 6 (υπό έκδοση), Π. Χρυσοστόμου κ.ά., "Συ-

και γεωαρχαιολογικών ερευνών³. Με βάση τις αρχαιολογικές πληροφορίες και τη σχετική βιβλιογραφία θα επιχειρηθεί η ανασύνθεση του προϊστορικού πολιτισμού. Η μελέτη πραγματεύεται θέματα, όπως η οικιστική οργάνωση, η πυκνότητα και η αυξομείωση των θέσεων κατά περίοδο, η κοινωνική και οικονομική συγκρότηση, η τεχνολογία, το είδος και η κατανομή της κεραμικής. Τέλος, διερευνώνται οι σχέσεις με τις γειτονικές περιοχές και επιχειρείται η ένταξη του συγκεκριμένου χώρου στην ευρύτερη πολιτισμική ενότητα της Νότιας Βαλκανικής.

1. Οικισμοί

Πριν από την παρουσίαση των οικιστικών τύπων πρέπει να σημειωθεί ότι, με εξαίρεση τις ανεσκαμμένες θέσεις, η ακριβής χρονολόγηση καθίσταται δύσκολη εξαιτίας της απουσίας ενός πλήρους στρωματογραφικού κώδικα: γι' αυτό βασίζεται κατ' ανάγκη στα τυπολογικά χαρακτηριστικά της συλλεγόμενης κεραμικής. Το προϊστορικό υλικό υπόκειται σε περιορισμούς ποσότητας και ποικιλίας ως συνέπεια της μεταγενέστερης κατοίκησης στους περισσότερους οικισμούς και των γενικότερων δυσκολιών πρόσβασης και τοπογραφικής επισκόπησης. Προβλήματα προκύπτουν και από το είδος της κεραμικής. Η χειροποίητη κεραμική, η οποία χαρακτηρίζει την προϊστορική αγγειοπλαστική, ανευρίσκεται στο σύνολο των οικισμών. Ωστόσο φαίνεται ότι η παράδοση της κατασκευής χειροποίητων αγγείων συνεχίσθηκε και στους ιστορικούς χρόνους. Έτσι αναγνωρίστηκαν οικισμοί της ιστορικής εποχής, οι οποίοι είχαν χειροποίητα όστρακα, αλλά δεν ήταν δυνατό να διαπιστωθεί, αν πρόκειται για ίχνη προϊστορικής εγκατάστασης ή για κεραμικά σκεύη μεταγενέστερων περιόδων. Σε άλλες περιπτώσεις η ποιότητα της θεωρούμενης ως προϊστορικής κεραμικής δεν επέτρεψε τη χρονολόγηση σε συγκεκριμένη φάση και για λόγους μεθοδολογικούς δεν συμπεριελήφθη στο δείγμα.

Ο οικισμός των Γιαννιτσών Β χρονολογείται στο δεύτερο μισό της έκτης και στην τέταρτη χιλιετία π.Χ. (αρχαιότερη, νεότερη νεολιθική). Στο Μάνδαλο η ανθρωπίνη δραστηριότητα αρχίζει στα μέσα της πέμπτης χιλιετίας π.Χ. (νεότερη νεολιθική), διακόπτεται προς το τέλος της ίδιας περιόδου και επαναλαμβάνεται

σηματική ανασκαφή της Τούμπας του Αρχοντικού Γιαννιτσών", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 6 (υπό έκδοση), Σ. Κώτσος, "Δροσιά: Πρώτες παρατηρήσεις", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 6 (υπό έκδοση), "Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Δροσιάς" (στον παρόντα τόμο).

3. Πρώτη Πανελλήνια Σπηλαιολογική Έρευνα στα Λουτρά Λουτροαίου Νομού Πέλλας, 30.9.-10.10.1990, Σπηλαιολογική Ομάδα Καβάλας 1990 (ενημερωτικό δελτίο), Το πρώτο στην Ελλάδα Μουσείο Σπηλαιολογίας και Λαογραφίας στο Λουτράκι του Νομού Πέλλας, Σπηλ. Ομάδα Καβάλας 1991, "Σύμπλεγμα σπηλαίων στο Λουτράκι Πέλλας", εφ. Μακεδονία, Επιλογές (Αύγουστος 1990) 46-48. "Το πρώτο στην Ελλάδα φυσιογραφικό μουσείο και λαογραφικό στο Λουτράκι Πέλλας", εφ. Μακεδονία, Επιλογές (Μάρτιος 1992) 80-82, Archaeological Reports (1990-91) 44, Bulletin de Correspondance Hellénique 115-2 (1991) 905.

στις αρχές της τρίτης χιλιετίας π.Χ. (πρώιμη εποχή του χαλκού). Στο Αρχοντικό διαπιστώνεται εγκατάσταση από τη μέση νεολιθική μέχρι το τέλος της εποχής του χαλκού. Στην Αγροσυκιά η κατοίκηση καλύπτει την περίοδο από τη νεότερη νεολιθική μέχρι την ύστερη εποχή του χαλκού. Τέλος, στον οικισμό της Δροσιάς οι χρονολογικές ενδείξεις παραπέμπουν στη νεότερη νεολιθική.

Η σχετική χρονολόγηση των οικισμών χωρίζεται στις εξής περιόδους: αρχαιότερη, μέση, νεότερη νεολιθική, πρώιμη, ύστερη εποχή του χαλκού. Η μέση εποχή του χαλκού ως ιδιαίτερη πολιτισμική φάση, όπως είναι γνωστή στη Νότια Ελλάδα, δεν είναι δυνατό να διακριθεί επιφανειακά, εφ' όσον δεν έχει αναγνωρισθεί ανασκαφικά ούτε στην υπόλοιπη Μακεδονία και φαίνεται ότι ενοποιείται είτε με τις τελευταίες φάσεις της πρώιμης είτε με τις αρχικές φάσεις της ύστερης εποχής του χαλκού. Σύμφωνα με την παραπάνω διαίρεση ξεχωριστές φάσεις παρατηρούνται σε τριάντα μία θέσεις επί συνόλου τριάντα επτά, όπου υπάρχει ή εκάζεται προϊστορική κατοίκηση. Συνολικά η νεολιθική περίοδος διαπιστώνεται σε είκοσι τρεις θέσεις, όπως και η εποχή του χαλκού.

Η επιλογή του χώρου προς εγκατάσταση και η οικιστική οργάνωση σχετίζονται με περιβαλλοντικούς παράγοντες, όπως η καταλληλότητα του εδάφους και η γειτνίαση με υδροφόρους ορίζοντες και φυσικές διόδους επικοινωνίας. Η ίδρυση των οικισμών στις παρυφές της πεδιάδας θα εξασφάλιζε αντιπλημμυρική προστασία και εύκολη πρόσβαση σε εύφορα εδάφη⁴. Άλλοτε επιλέγονται προς κατοίκηση λοφώδεις περιοχές, αλλά και σε αυτήν την περίπτωση τα καλλιεργήσιμα εδάφη δεν βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τον οικισμό. Η θέση των οικισμών υποδηλώνει μικτή οικονομία, βασισμένη στη γεωργοκτηνοτροφία και την αξιοποίηση τόσο των αποδοτικών, όσο και των λιγότερο παραγωγικών εδαφών (δασώδεις, ορεινές, ελώδεις εκτάσεις). Στις πεδινές περιοχές οι αργιλώδεις και προσχλωσιγενείς σχηματισμοί αποτελούν τα συνηθέστερα είδη εδαφών⁵. Τα εδάφη στην πεδιάδα των Γιαννιτσών είναι από τα παραγωγικότερα της χώρας, αλλά η εκμετάλλευσή τους υπήρξε δυνατή μόνο μετά την πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών έργων και την εφαρμογή σύγχρονων καλλιεργητικών μέσων. Πριν από την αποξήρανση των ελών οι συχνές πλημμύρες δυσχέραιναν την αγροτική παραγωγή, ενώ τα ίδια τα εδάφη ήταν βαριά και χρειάζονταν συχνή λίπανση και μακρόχρονη αγροανάπαυση, για να φθάσουν το μέγιστο της απόδοσής τους⁶. Συνεπώς η αξιοποίησή τους θα υπερέβαινε τις δυνα-

4. Πβλ. E. Zangger, "Prehistoric and historic soils in Greece: Assessing the natural resources for agriculture", B. Wells (επιμ.), Agriculture in ancient Greece, Stockholm 1992, σ. 15.

5. Π.Χ. Κουκουλάκης, "Γεωλογικά και εδαφολογικά στοιχεία της Εδέσσης και της περιοχής της", Εδεσσαϊκά Χρονικά, 8 (1975) 34-40.

6. M. Sivégnon, "Η γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας", M. Σακελλαρίου (επιμ.), Μακεδονία: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1983, σ. 24.

τότητες της προϊστορικής τεχνολογίας. Οι γεωαρχαιολογικές έρευνες έχουν δείξει ότι ο αρχικός σχηματισμός των σύγχρονων προσχωσιγενών εδαφών χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους ⁷ και θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η σύνθεση των προϊστορικών εδαφών ήταν ελαφρότερη. Επίσης είναι πιθανή η εκμετάλλευση άλλων εδαφών, όπως, λόγου χάρη, εκείνων με μικρή περιεκτικότητα αργίλλου ή των διλουβιακών και δασικών ⁸. Τα εδάφη που πλημμύριζαν θα χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι την άνοιξη, όταν αποτραβιόνταν τα νερά· ίδια χρήση μπορεί να είχαν οι χέρσες εκτάσεις ή τα βαριά και ακατάλληλα προς καλλιέργεια εδάφη.

Στην περιοχή αναγνωρίζονται διάφοροι οικιστικοί τύποι, όπως τεχνητοί γήλοφοι με τη μορφή τούμπας, χαμηλά εξάρματα ή επίπεδες θέσεις στην πεδιάδα, θέσεις σε φυσικά υψώματα και σπήλαια. Η ακριβής έκταση των οικισμών δεν είναι δυνατό να ορισθεί, διότι αποουσιάζουν τα ανασκαφικά στοιχεία. Επιπλέον οι περισσότεροι οικισμοί συνέχισαν να κατοικούνται κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει τον υπολογισμό του αρχικού μεγέθους τους. Ως έκταση της θέσης θεωρείται συμβατικά ο χώρος, στον οποίο περισυλλέγεται προϊστορική κεραμική, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο ίδιος χώρος κατοικήθηκε σε όλες τις φάσεις. Υπολογίζεται ότι στη λεκάνη της Έδεσσας το μέγεθος των οικισμών κυμαίνεται μεταξύ 5 και 15 στρεμμάτων, ενώ στην πεδιάδα των Γιαννιτσών κάποτε φθάνει τα 100-120 στρέμματα (Γιαννιτσά Β, Αρχοντικό).

Η οικιστική κατανομή παρουσιάζεται ως εξής:

Σύνολο οικισμών με συγκεκριμένες φάσεις: 26

Φάσεις κατά αριθμό οικισμών

AN: 2

MN: 1

NN: 18

PEX: 18

YEX: 9

Νέοι οικισμοί κατά περίοδο

AN: 2

MN: 1

NN: 16

PEX: 3

YEX: 4

7. J. L. Bintliff, "The plain of Western Macedonia and the Neolithic site of Nea Nikomedeia", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 42 (1976) 241-262.

8. Πρβλ. G. Barker, *Prehistoric farming in Europe*, Cambridge 1985, σ. 87, 92-93.

Οικιστική συνέχεια

AN: 2 - MN: 0

MN: 1 - NN: 1

NN: 18 - PEX: 15

PEX: 18 - YEX: 5

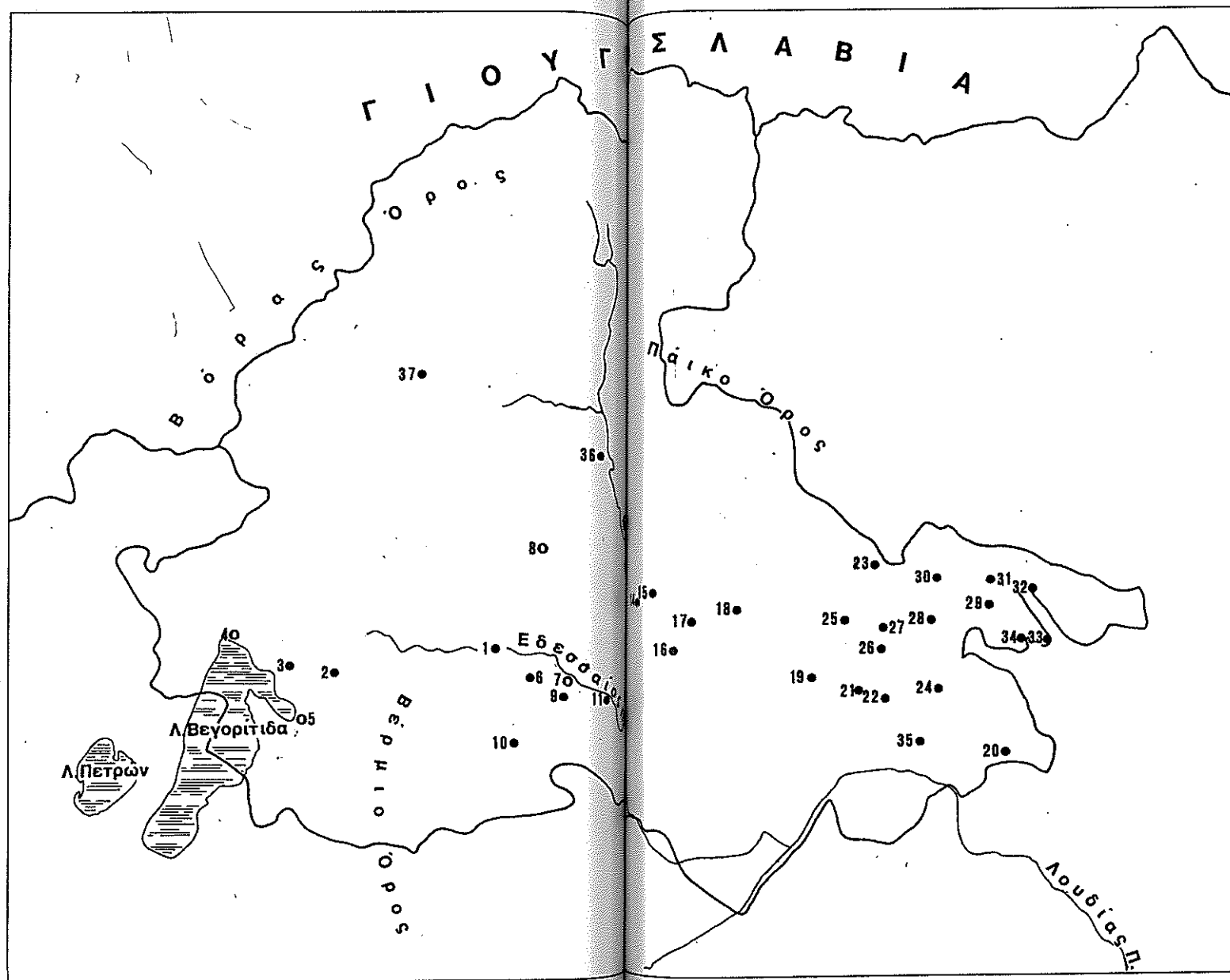
Η κατοίκηση εμφανίζεται πυκνότερη κατά τη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του χαλκού. Ωστόσο η χρονολόγηση, η οποία δεν στηρίζεται σε ανασκαφικά στοιχεία, εμπεριέχει μεγάλη πιθανότητα σφάλματος, δεδομένου ότι ορισμένες φάσεις, συνήθως οι παλαιότερες, μπορεί να υποεκπροσωπούνται ή να απουσιάζουν από το δείγμα της επιφανειακής κεραμικής. Επομένως δεν μπορεί να γίνει λόγος για την πραγματική οικιστική κατανομή, αλλά μόνο για την παρατηρούμενη. Ο αρχικός αριθμός των οικισμών πρέπει να ήταν μεγαλύτερος, αν συνυπολογισθούν όσοι έχουν καταστραφεί, έχουν καλυφθεί από τις προσχώσεις ή παραμένουν άγνωστοι.

Οι περισσότεροι οικισμοί εντοπίζονται στην πεδιάδα των Γιαννιτσών, χωρίς να αποκλείεται η αύξηση του δείγματος και στα υπόλοιπα τμήματα του νομού ύστερα από συστηματική αρχαιολογική έρευνα. Στη λεκάνη της Έδεσσας, αν και οι οικολογικές συνθήκες θα ευνοούσαν την ίδρυση οικισμών, ο σχετικά μικρός αριθμός των γνωστών θέσεων μάλλον οφείλεται στην απουσία εντατικής τοπογραφικής επισκόπησης, προσαρμοσμένης στη μορφολογία του τοπίου. Ίσως πρόκειται για ένα οικιστικό πρότυπο διαφορετικό από τις χαρακτηριστικές τούμπες της πεδινής Μακεδονίας, θέσεις που μπορεί να βρίσκονται στα φυσικά υψώματα γύρω από τη λεκάνη. Το ίδιο μπορεί να ισχύει για την Αλμωπία, όπου ο ελάχιστος αριθμός των γνωστών προϊστορικών οικισμών πιθανώς οφείλεται στην ύπαρξη λίμνης, η οποία κατελάμβανε το κέντρο του λεκανοπεδίου κατά τη διάρκεια της προϊστορίας ⁹. Τέλος, στην αναζήτηση προϊστορικής κατοίκησης στην περιοχή της Βεγορίτιδας θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψη οι διακυμάνσεις της στάθμης της λίμνης. Αν γίνει δεκτό ότι αυτή παρουσίασε τη μεγαλύτερη άνοδο μετά το 18ο αιώνα ¹⁰, τότε είναι εύλογο πιθανοί οικισμοί να βρίσκονται σήμερα κάτω από την επιφάνειά της· άλλωστε σε περιπτώσεις που σημειώθηκε παροδική πτώση της λιμναίας στάθμης αποκαλύφθηκαν προϊστορικά λείψανα ¹¹.

9. Πρώτη Πανελλήνια Σπηλαιολογική Έκθεση στα Λουτρά Λουτραζίου Πέλλας, ό.π., σμ. 3 σ. 2.

10. M. Hasluck, "A historical sketch of the fluctuations of Lake Ostrovo in Western Macedonia", *The Geographic Journal* 87 (1936) 338-347, "Causes of fluctuations in level of Lake Ostrovo, Western Macedonia", *The Geographic Journal* 90 (1937) 446-457.

11. *Archäologischer Anzeiger*, 77 (1962) 187, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 78 (1954) 190, *Journal of Hellenic Studies* 74 (1954) 159, N.G.L. Hammond, *A history of Macedonia: Historical geography and prehistory*, τόμ. 1, Oxford 1972, σ. 266-267, "Grave circles

- Προϊστορικοί οικισμοί
- Πιθανή προϊστορική κατοίκηση

Κατά τη διάρκεια της ύστερης εποχής του χαλκού φαίνεται ότι μειώνεται ο αριθμός των οικισμών. Το γεγονός μπορεί να οφείλεται στην ανεπάρκεια της έρευνας, αλλά είναι επίσης πιθανό να σχετίζεται με περιβαλλοντικά αίτια. Ειδικότερα στην πεδιάδα των Γιαννιτσών οι προσχώσεις μπορεί να άρχισαν νωρίτερα από ότι έχει υποθεθεί¹² και στις όψιμες φάσεις της εποχής του χαλκού να προχώρησαν αρκετά, ώστε να δυσχεράνουν τη γεωργική καλλιέργεια, τη συνέχιση της κατοίκησης στους παλαιότερους οικισμούς και την ίδρυση νέων¹³. Μείωση του αριθμού των θέσεων της ύστερης εποχής του χαλκού παρατηρείται τόσο στη Δυτική¹⁴ όσο και στην Ανατολική Μακεδονία¹⁵: μάλιστα εκεί συνοδεύεται από τη μετατόπιση των οικισμών σε ημιορεινές περιοχές. Εκτός από την ανάγκη φυσικής οχύρωσης αυτή η οικιστική μεταβολή μπορεί να συνδέεται με ορισμένες αλλαγές της οικονομίας (π.χ. επέκταση της κτηνοτροφίας των αιγοπροβάτων και ανάγκη εξεύρεσης κατάλληλων βοσκοτόπων) ή την αλληλοεπικάλυψη της εκμεταλλεύσιμης περιοχής των οικισμών. Αντίθετα η αύξηση των θέσεων της ύστερης εποχής του χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία και ιδιαίτερα στη γειτονική κοιλάδα του Αξιού¹⁶ συνιστά τοπικό φαινόμενο¹⁷ και δεν αποκλείεται να σχετίζεται με μετακινήσεις του πληθυσμού από τις εγκαταλειμμένες θέσεις της πεδιάδας των Γιαννιτσών.

Ορισμένοι οικισμοί πιθανώς κατείχαν ιδιαίτερη θέση στο οικιστικό σύστημα, όπως, λόγω χάρη, ο προϊστορικός οικισμός της Έδεσσας, ο οποίος βρισκόταν στο νότιο άκρο του βράχου κοντά σε λίμνη. Χάρη στη γεωγραφική θέση της στον άξονα επικοινωνίας βορά-νότου η Έδεσσα υπήρξε στους ιστορικούς χρόνους μία από τις σημαντικές πόλεις της Μακεδονίας, θέση που αξιοποιήθηκε ήδη κατά τη διάρκεια της προϊστορίας¹⁸. Σημαντικός φαίνεται ότι ήταν και ο

in Albania and Macedonia", σε R.A. Crossland και A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age migrations in the Aegean: Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory*, London 1973, σ. 189-197.

12. Bintliff, *ό.π.*, σμ. 7.

13. M.R. Jarman κ.ά. (επιμ.), *Early European agriculture: Its foundation and development*, Cambridge 1982, σ. 152.

14. Kokkinidou και Trantalidou, *ό.π.*, σμ. 1.

15. Δ. Γραμμένος, "Συμπεράσματα από τη μελέτη των προϊστορικών οικισμών της Ανατολικής Μακεδονίας", *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 235-240, Β. Blouet, "The development of settlement", σε C. Renfrew κ.ά. (επιμ.), *Excavations at Sitagroi: A prehistoric village in Northeast Greece*, τόμ. 1, Los Angeles 1986, σ. 133-143.

16. Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκης, "Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης", *Διημέριος Ι*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 57-88, French *ό.π.*, σμ. 1.

17. Kokkinidou, *ό.π.*, σμ. 1, σ. 189.

18. Ε.Χ. Κακαβογιάννης, "Προβλήματα εδεσσαϊκής αρχαιολογίας Ι", *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, 10 (1976) 35-36.

οικισμός του Αρχοντικού λόγω της έκτασης, της ποιότητας των ευρημάτων και της συνεχούς κατοίκησης από τη μέση νεολιθική μέχρι την ύστερη βυζαντινή εποχή.

2. Κοινωνία και οικονομία

Η αρχιτεκτονική παρουσιάζει τη γνωστή εικόνα, την οποία συναντάμε στην προϊστορική Μακεδονία: πασσαλόπηκτα οικήματα με τετρακλινή στέγη, τοιχοδομία από πλίνθους και κλαδιά αλειμμένα με πηλό, δάπεδα με ασβεστολιθική επίστρωση ή θεμελιωμένα σε λεπτά ξύλα, κυκλικές εστίες επιχρισμένες με κονίαμα¹⁹, ενώ στην ύστερη εποχή του χαλκού ανευρίσκονται κτίσματα με αιψιδωτή κάτοψη²⁰. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία ενός μεγάλου πέτρινου περιβόλου στο Μάνδαλο, ο οποίος είχε θεμελιωθεί σε στρώματα της νεότερης νεολιθικής. Τέτοιες κατασκευές αποτελούν σύνηθες αρχιτεκτονικό στοιχείο του ευρύτερου βαλκανικού χώρου αυτήν την εποχή, αν και στη Μακεδονία η αναγνώρισή τους είναι προς το παρόν αποσπασματική²¹. Η συσχέτισή τους με πολεμικές συγκρούσεις υπήρξε προσφιλής ερμηνεία²². Σύμφωνα με νεότερες απόψεις η πιθανολογούμενη αμυντική λειτουργία των περιβόλων δεν εναρμονίζεται με το χαρακτήρα ισοκατανομής και την οικονομική αυτάρκεια των νεολιθικών κοινοτήτων, η οποία δεν δικαιολογούσε επιδρομές με σκοπό την εξασφάλιση τροφής· αντίθετα θεωρείται ότι οι περίβολοι οριοθετούσαν το χώρο δραστηριότητας ειδικευμένων ομάδων²³. Ωστόσο το μέγεθος και η ποιότητα των εν λόγω κατασκευών, όπως και στο Μάνδαλο, τουλάχιστον υποδηλώνει την πρόνοια για φύλαξη των αγαθών. Αυτοί οι περίβολοι πρέπει να είχαν ουσιαστικό ρόλο στη ζωή της κοινότητας, εφ' όσον απαιτούσαν επένδυση χρόνου και εργασίας και προϋπέθεταν συντονισμό της συλλογικής δραστηριότητας. Ίσως τέτοιες θέσεις αποτελούσαν το κέντρο ενός ευρύτερου οικιστικού δικτύου και το οχυρό σημείο, όπου θα κατέφευγαν οι κάτοικοι των γειτονικών οικισμών σε περιπτώσεις κινδύνου. Η κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση,

19. Κ. Κωτσάκης, "Αποκατάσταση πασσαλόπηκτων οικημάτων με την βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή στην ανασκαφή Μανδάλου Δ. Μακεδονίας", *Ελλάπινη*, Ηράκλειο 1987, σ. 117-124.

20. Παπαειθιμίμου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου. "Γούμπα Αρχοντικού", *ό.π.*, σμ. 2.

21. Ι. Ασλάνης, "Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά την χαλκολιθική περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου", *Μελετήματα του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας*, 10 (1990) 19-64.

22. Χ. Τσουντας, *Δι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσγλου*, Αθήνα 1908, σ. 31-50, V. Milošević, "Bericht über Ausgrabungen in Thessalien 1958: Die Ausgrabungen im Gebiet der Gremnos-, Otzaki- und Soufli Magula", *Archäologischer Anzeiger*, 74 (1959) 43.

23. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι: Προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του νεολιθικού πλίκου*, Βόλος 1979.

όπως διαπιστώνεται στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο προς το τέλος της νεολιθικής εποχής, με κύρια χαρακτηριστικά την αρχόμενη τεχνολογική εξειδίκευση και τον έλεγχο της παραγωγής, θα δημιούργησε ανταγωνισμούς μεταξύ των κοινοτήτων και τη συνακόλουθη ανάγκη για προστασία των οικισμών²⁴.

Το βοτανολογικό και οστεολογικό υλικό παρέχει ενδείξεις μικτής οικονομίας βασισμένης στην καλλιέργεια σιτηρών και οσπρίων²⁵, καθώς και στην εκτροφή αιγοπροβάτων, χοίρων και βοειδών. Οι άγριοι καρποί, τα θηράματα και τα προϊόντα της αλιείας θα συμπλήρωναν τη διατροφή.

Τα εργαλεία και τα άλλα μικροαντικείμενα κατασκευάζονταν από εγχώρια υλικά. Λίθινοι πελέκες, αιχμές, λεπίδες από πυριτόλιθο, τριπτήρες και μυλόλιθοι συνθέταν τον τεχνολογικό εξοπλισμό. Η ανεύρεση λεπίδων οψιδιανού σε στρώματα της αρχαιότερης νεολιθικής των Γιαννιτών Β και της νεότερης νεολιθικής του Μανδάλου φαίνεται ότι αποτελεί ένδειξη πρώιμων ανταλλαγών. Ο μεγάλος αριθμός σφονδύλιων και υφαντικών βαρών από το Μάνδαλο μαρτυρεί άνθηση της υφαντουργίας. Σφονδύλια διαφόρων σχημάτων, δισκοειδή, κωνικά, αμφικωνικά, μερικά με εγχάρακτη διακόσμηση ανευρίσκονται σε όλες τις φάσεις του οικισμού. Τα μεγάλα υφαντικά βάρη και τα πηνία ανήκουν στην πρώιμη εποχή του χαλκού, ενώ τα μικρά κωνικά σφονδύλια στη νεότερη νεολιθική, γεγονός που υποδηλώνει αλλαγή της υφαντικής ύλης. Αιγινματική είναι η χρήση των πήλινων αγκυρόσχημων αντικειμένων, η οποία εγκαινιάζεται την πρώιμη εποχή του χαλκού και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο²⁶.

Η ειδωλοπλαστική προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τις οντολογικές αντιλήψεις των νεολιθικών ανθρώπων. Η αξιολογή ποικιλία πήλινων ειδωλίων της νεότερης νεολιθικής από το Μάνδαλο αντιπροσωπεύει τύπους μοναδικούς στο βορειοελλαδικό χώρο²⁷. Μια ομάδα σταυρόσχημων, ημικαθιστών και κυλινδρικών ειδωλίων παραπέμπει σε παραδείγματα από σύγχρονους οικισμούς της Πελαγονίας και της Νότιας Αλβανίας. Πρόκειται για γυναικεία αγαλματίδια με ένθετο κεφάλι και τονισμένα τα ανατομικά γνωρίσματα του φύλου. Ορισμένα έχουν βρεθεί κοντά σε αποθηκευτικούς σιρούς, γεγονός που καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι η γονιμική υπόσταση της γυναίκας συναρτάται συμβολικά με τη γονιμότητα της φύσης και κατ' επέκταση με την αγροτική παραγωγή.

24. Ασλάνης, *ό.π.*, σμ. 21.

25. S. Valamoti, *The Late Neolithic and Early Bronze Age plant remains from Mandalo, Macedonia, Greece*, M. Phil. thesis, University of Sheffield, 1989, Σ. Βαλαμώτη, "Αρχαιοβοτανικά ευρήματα από τον οικισμό των Γιαννιτών Β", *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 6 (υπό έκδοση).

26. P.J. Weisshaar, "Ägaische Tonanker", *Athenische Mitteilungen*, 95 (1980) 33-49.

27. Α Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, "Τρία νεολιθικά ειδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας", *Ελλάσιμη*, Ηράκλειο 1987, σ. 171-177.

3. Μεταλλουργία

Η κατεργασία των μετάλλων πιστοποιείται στο Μάνδαλο (φάση II) προς το τέλος της πέμπτης χιλιετίας π.Χ. Ελάσματα χαλκού και ένα πήλινο χωνευτήριο προέρχονται από ανασκαφικά στρώματα, τα οποία η ραδιοχρονολόγηση τοποθετεί γύρω στο 4200-4000 π.Χ.²⁸. Η εσωτερική κοιλότητα του χωνευτηρίου περιείχε υπολείμματα χαλκού, μολύβδου, κασσιτέρου και νικελίου και έφερε ίχνη υάλωσης, προφανώς ένδειξη υψηλής θερμοκρασίας, η οποία απαιτείται για τη χύτευση μετάλλου²⁹. Πήλινα χωνευτήρια, τα οποία χρησίμευαν στην επιτόπια κατεργασία του χαλκού³⁰, είναι γνωστά από οικισμούς της νεότερης νεολιθικής τόσο στο Νότιο Αιγαίο όσο και στο βορειότερο ελλαδικό και βαλκανικό χώρο (Κεφάλια Κέας, Σιταγροί Ανατολικής Μακεδονίας, Καράνοβο Βουλγαρίας)³¹.

Η υπόθεση ότι στην περιοχή αναπτύχθηκε μια πρώιμη μεταλλουργία ενισχύεται από τις ενδείξεις εκκαμίνευσης χαλκού στην Αγροσουκιά³² και από τα επιφανειακά χρυσά αντικείμενα της Αραβησσού, τα οποία συγκρίνονται με παρόμοια αντικείμενα από το νεκροταφείο της Βάρνας στη Βουλγαρία³³. Η προέλευση των χρησιμοποιούμενων μετάλλων θα διαπιστωθεί μόνο μετά την πραγματοποίηση συστηματικών αρχαιομετρικών ερευνών. Προς το παρόν μπορεί να υποθεθεί ότι η γνώση της μεταλλουργίας υπήρξε το αποτέλεσμα επαφών με τους πολιτισμούς των Κεντρικών Βαλκανίων, όπου η πρώιμη χρήση των μετάλλων γνώρισε άνθηση χάρη στην αφθονία ορυκτού πλούτου³⁴.

4. Χρονολογικό πλαίσιο

Στην ενότητα αυτή θα επιχειρηθεί η συγκρότηση ενός χρονολογικού πλαισίου με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα, τα τυπολογικά χαρακτηριστικά της κεραμικής και τις υπάρχουσες ραδιοχρονολογήσεις³⁵.

28. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, "Ο προϊστορικός οικισμός του Μανδάλου της Δυτικής Μακεδονίας μέσα στα πολιτιστικά πλαίσια της ύστερης νεολιθικής", *ΣΤ' Διεθνές Συνέδριο Αιγαϊακής Προϊστορίας* (υπό έκδοση).

29. C. Renfrew, "Autonomy of south-east European copper age", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 35 (1969) 12-47.

30. J. E. Coleman, "The chronology and interrelations of the Cycladic islands in the Neolithic period and the Early Bronze Age", *American Journal of Archaeology*, 78 (1974) 339.

31. R. Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien Égéens: les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris 1983, σ. 184.

32. Αρχαιολογικόν Δελτίου, 35-Β2 (1980) 412, 39-Β (1984) 250, *Αρχαιολογία* 18 (1986) 81.

33. Α. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1984, σ. 111, 148.

34. C. Renfrew, "The place of the Vinča culture in European prehistory", *Zbornik Narodnog Muzeja u Beogradu*, 6 (1970) 45-60.

35. Κοκκινίδου, *ό.π.*, σμ. 1, σ. 39-86.

4.1. Κεραμεική - σχετική χρονολόγηση

Η αγγειοπλαστική της αρχαιότερης νεολιθικής στα Γιαννιτσά Β περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες: ακόσμητη με αιματόχρωμο στιλβωμένο επίχρισμα, γραπτή, εμπιέστη ή εγχάρακτη, καθώς και χονδροειδή κεραμεική, συνήθως αστίλβωτη και χωρίς επίχρισμα. Στην πρώτη ομάδα, η οποία απαντάται συχνότερα, όπως και η χονδροειδής κεραμεική, ανήκουν σφαιρικά και ημισφαιρικά αγγεία, φιάλες και κλειστά σκεύη με κωνικούς λαιμούς. Οι βάσεις είναι επίπεδες ή ελαφρώς κοίλες, ενώ δεν λείπουν και οι δακτυλιοσχημες ψηλές κωνικές βάσεις. Οι λαβές είναι μαστοειδείς διάτρητες και τα αγγεία έχουν λεπτά τοιχώματα. Η γραπτή κεραμεική χαρακτηρίζεται από δύο είδη διακόσμησης, λευκή με ερυθρό επίχρισμα και ερυθρή με υπόλευκο. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει ημισφαιρικά αγγεία και φιάλες με λεπτά τοιχώματα, διακοσμημένα με γραμμικά σχέδια, όπως συμπαγή τρίγωνα, ευθείες ή ελαφρώς καμπύλες ταινίες, κυματοειδείς γραμμές, συνεχόμενα τρίγωνα, ρόμβους, τετράγωνα, παράλληλες κάθετες ή πλάγιες γραμμές, δικτυωτά ή στικτά μοτίβα. Τα δείγματα της δεύτερης κατηγορίας είναι περιορισμένα: διακοσμούνται με καμπυλόγραμμη τρίγωνα και πλατειές καμπυλόγραμμες ταινίες. Επίσης περιορισμένη είναι η παρουσία της εμπιέστης και εγχάρακτης κεραμεικής. Επιφανειακά όστρακα της ίδιας περιόδου ανευρίσκονται στον οικισμό του Ριζαρίου: προέρχονται από φιάλες με πόδι και φέρουν αιματόχρωμο επίχρισμα ή σκούρη στίλβωση.

Η κεραμεική της αρχαιότερης νεολιθικής από τα Γιαννιτσά Β παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με εκείνη της Νέας Νικομήδειας, τόσο ως προς το σχηματολόγιο, όσο και ως προς την τεχνική³⁶. Αντίστοιχες είναι οι ομοιότητες με τη Θεσσαλία³⁷. Αν οι δύο οικισμοί είναι σύγχρονοι, τότε πρέπει να χρονολογούνται στη μεταβατική φάση I-II της αρχαιότερης νεολιθικής / αρχή της φάσης II του Σέσκλου και πιθανώς είναι λίγο πρωιμότεροι από την αντίστοιχη φάση των Σεργίων, η οποία φαίνεται ότι συμπίπτει με τη μετάβαση από τη φάση II-III / αρχή της φάσης III του Σέσκλου³⁸. Κοινά στοιχεία αναγνωρίζονται και με πολιτισμούς της Νότιας Γιουγκοσλαβίας³⁹, ιδιαίτερα με τις φάσεις Ia και Ib της Anza⁴⁰, καθώς και της Νοτιοανατολικής Αλβανίας, συγκεκριμένα την πολιτισμική ομάδα Podgori I - Vashhtëmia⁴¹.

36. R.J. Rodden, "Excavations at the Early Neolithic site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season)", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 28 (1962) 267-288.

37. M.H.J.N. Wijnen, *The Early Neolithic settlement at Sesklo: An Early Neolithic farming community in Thessaly, Greece* (Analecta Prehistorica Leidensia, αρ. 16), Leiden 1982.

38. C. Ridley και K.A. Wardle, "Rescue excavations at Servia: A preliminary report", *Annual of the British School of Archaeology at Athens*, 74 (1979) 194.

39. Γραμμένος, ό.π., σημ. 33, σ. 51

40. M. Gimbutas (επιμ.), *Neolithic Macedonia as reflected by an excavation at Anza, southeast Yugoslavia*, Los Angeles 1976.

41. Z. Andrea, "Archaeology in Albania, 1973-83", *Archaeological Reports* (1983-84) 112-

Στον οικισμό των Γιαννιτσών Β δεν διακρίνεται σαφής στρωματογραφική αλλαγή μετά την αρχαιότερη νεολιθική. Στη μέση νεολιθική περίοδο ίσως ανήκουν όστρακα από το Αρχοντικό με γραπτή διακόσμηση ερυθρού σε πορτοκαλόχρωμο του ρυθμού A3β, ο οποίος χαρακτηρίζει αυτήν την εποχή στη Θεσσαλία⁴². Από την ίδια θέση δείγματα γραπτής διακόσμησης λευκού σε ερυθρό (A3α) παραπέμπουν σε αναλογίες με τα Σέρβια και κυρίως με πολιτισμούς της Νότιας Γιουγκοσλαβίας (Anza II), όπου είναι συχνή η παρουσία της εν λόγω κεραμεικής κατηγορίας⁴³.

Η κεραμεική της νεότερης νεολιθικής από το Μάνδαλο περιλαμβάνει κυρίως μονόχρωμα αγγεία. Στη φάση I υπερτερούν τα μαύρα στιλβωμένα αγγεία καλής ποιότητας και άλλα σε αποχρώσεις του γκριζου, ερυθρού και καστανού. Μία ολιγάριθμη ομάδα οστράκων φέρει γραπτή διακόσμηση από λευκή πάστα σε μαύρο βάθος, η οποία συνδυάζεται με εγχαράξεις ή εμπιέσεις. Σπανιότερη είναι η διακόσμηση με στιλβωτήρα ή με ραβδώσεις. Το συνηθέστερο σχήμα αυτής της φάσης είναι το ανοιχτό δοχείο με ή χωρίς λαβές, κυρτά τοιχώματα και εγχαράξεις στο λαιμό. Η φάση II χαρακτηρίζεται από την αύξηση της μελανής στιλπνής κεραμεικής. Επίσης αυξάνονται τα αγγεία με λεπτά τοιχώματα. Η εμπιέστη και εγχάρακτη διακόσμηση εξακολουθεί να χρησιμοποιείται. Χαρακτηριστική είναι μία ομάδα αγγείων με κόκκινη πάστα. Οι νέοι τύποι εκπροσωπούνται από φιάλες με συγκλίνοντα ή τονισμένα χείλη, τοιχώματα σε σχήμα S, κυλινδρική βάση και κομβόσχημες, διάτρητες αποφύσεις. Δεν απουσιάζουν οι μικρογραφίες αγγείων, τα οποία ίσως είχαν διακοσμητικό χαρακτήρα. Η αγγειοπλαστική του ύστερου νεολιθικού στρώματος στα Γιαννιτσά Β παρουσιάζει ποικιλία χρωματικής διακόσμησης, όπως και διακόσμησης με γραφίτη. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση τόσο εισηγμένης διμηνιακής κεραμεικής, όσο και εγχωρίων απομιμήσεών της. Σημαντική είναι και η ποσότητα της μαύρης στιλπνής κεραμεικής. Οι κεραμεικές κατηγορίες αντιστοιχούν με τη Δήμητρα II και τα Βασιλικά II⁴⁴.

Από τα στρώματα της νεότερης νεολιθικής στο Αρχοντικό προέρχονται, εκτός από χονδροειδή, μαυρά στιλπνά, κόκκινα και καστανόχρωμα αγγεία με γλωσσοειδείς ή κομβόσχημες λαβές, τα οποία διακοσμούνται με εγχαράξεις ή γραπτές ταινίες.

Η παρουσία της λεπτής μονόχρωμης κεραμεικής, ιδιαίτερα της κατηγορίας

113, M. Korkuti "Vashhtëmia-Nje vendaniem i neolitit te hershem", *Iliria* (1982) 91-146, F. Prendi, "Le néolithique et l'énéolithique en Albanie", *Iliria* (1976) 50-55, 79-80.

42. Δ. Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθικός πολιτισμός: Σύντομη επισκόπηση της νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 1981, σ. 79.

43. Ridley και Wardle, ό.π., σημ. 38, σ. 209.

44. Γραμμένος, ό.π., σημ. 33, σ. 36-39.

των μελανών στιλπνών αγγείων (Γ1β), είναι πολύ συχνή κατά τη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής, αφού απαντάται επιφανειακά στο σύνολο των θέσεων, όπου διαπιστώνεται αυτή η φάση. Η μαύρη στιλβωμένη κεραμική, η οποία αρχικά είχε θεωρηθεί ότι χαρακτηρίζει τις τελικές φάσεις της νεολιθικής, χρησιμοποιείται από την αρχή της περιόδου. Αυτή η κατηγορία απαντάται σε μία ευρεία γεωγραφική περιοχή από τη Θεσσαλία μέχρι τα Κεντρικά Βαλκάνια⁴⁵. Η αφθονία της μονόχρωμης κεραμικής στο Μάνδαλο και τους υπόλοιπους οικισμούς βορειότερα των Γιαννιτσών φαίνεται ότι διαφοροποιεί την πολιτισμική φυσιογνωμία του χώρου τόσο από εκείνη της Νοτιοδυτικής και Δυτικής Μακεδονίας, περιοχές τις οποίες συνδέει με τη Θεσσαλική παράδοση η παρουσία πολύχρωμης γραπτής και διμηνιακής κεραμικής⁴⁶, όσο και της Ανατολικής Μακεδονίας⁴⁷. Στο Μάνδαλο συνυπάρχουν τοπικά γνωρίσματα με βόρεια στοιχεία και ανιχνεύονται συγγένειες με πολιτισμούς της Πελαγονίας, όπως το Črnobuki I-III, το Suplevec, το Bakarno Gumno I-II⁴⁸ και η Anza IV⁴⁹ και της Νότιας Αλβανίας, όπως το Maliq I-IIa⁵⁰. Κοινό τυπολογικό χαρακτηριστικό αυτών των πολιτισμικών ομάδων είναι η εμπιέστη και εγχάρρακτη κεραμική, η οποία διακοσμείται με λευκό, επίθετο χρώμα, και τα αγγεία που καλύπτονται με κόκκινη πάστα.

Την πρώιμη εποχή του χαλκού χαρακτηρίζει η κεραμική διαφοροποίηση. Στη Βόρεια Ελλάδα, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Κεντρική Βαλκανική αυτήν την περίοδο κυριαρχούν τα μονόχρωμα αδιακόσμητα αγγεία με κατασκευαστική τεχνική κατώτερης ποιότητας και σχήματα απλά. Στη φάση III του Μανδάλου απαντώνται χονδροειδή αγγεία από καστανόχρωμο, κακοψημένο και αστίλβωτο πηλό. Σνηθέστερα σχήματα είναι οι φιάλες με συγκλίνοντα χείλη και κυρτά τοιχώματα, οι μικροί αμφορείς, τα αγγεία με ελαφρά δήλωση του λαιμού ή με χείλη σε σχήμα S ή T και τα κλειστά αγγεία με πολύ κοντό λαιμό. Οι

45. K.J. Gallis, "Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: Eine Richtungsstellung", *Prähistorische Zeitschrift*, 62 (1987) 147-163, M.V. Garašanin, "The Eneolithic period in the Central Balkan area", *Cambridge Ancient History*, τόμ. 3-1 1982, σ. 116-129.

46. D.H. French, "Some problems in Macedonian prehistory", *Balkan Studies*, 7 (1966) 104, "Pottery distributions and the geographical regions of Macedonia", *Zbornik Narodnog Muzeja u Beogradu* 6 (1970) 5-19, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, "Προϊστορικοί οικισμοί της Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλ) Κοζάνης", *Διημέριος 1*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 391-416.

47. J.M. Keighley, "The pottery of phases I and II", σε C. Renfrew κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σμ. 15, σ. 365.

48. H. Hauptmann, "Zum Neolithikum in Makedonien", *Istanbuler Mitteilungen*, 17 (1967) 1-21, D. Simoska κ.ά. "The settlement Črnobuki and the problems concerning the culture of the same name in the light of new archaeological researches", *Macedoniae Acta Archaeologica* 2 (1976) 64-83.

49. Gimbutas, *ό.π.*, σμ. 40.

50. Prendi, *ό.π.*, σμ. 41.

λαβές διακοσμούνται με ταινιωτές εγχάρραξεις ή εμπιέστες αποφύσεις. Δεν είναι άγνωστη η χρήση της "σαρωμένης" διακόσμησης, των κομβόσχημων αποφύσεων και το σπών γύρω από το χείλος. Το σχηματολόγιο παρουσιάζει στενή συγγένεια με εκείνο σύγχρονων θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας (Καστανάς)⁵¹ και της Θεσσαλίας (Αργισσα)⁵². Μάλλον πρόκειται για μία θεσσαλομακεδονική ομάδα, την οποία χαρακτηρίζουν οι φιάλες με συγκλίνοντα χείλη, οι δίλαβες υδρίες, η ελάχιστη διακόσμηση και οι κομβόσχημες ή ταινιωτές λαβές και τα χείλη σε σχήμα S ή T⁵³. Τα κύπελα με δύο λαβές συνδέουν τυπολογικά την κεραμική με τη λεγόμενη ομάδα του Αρμενοχωριού, στην οποία ανήκουν ο ομώνυμος οικισμός της Φλώρινας⁵⁴, καθώς και σύγχρονοι πολιτισμοί της Πελαγονίας (Cravati, Črnobuki, Bakarno Gumno)⁵⁵ και της Αλβανίας (Maliq III)⁵⁶. Τα δείγματα της επιφανειακής κεραμικής περιλαμβάνουν σαλπυγγοειδείς λαβές του τύπου των Κριτσανών (Αγροσυκιά)⁵⁷, διάτρητες αποφύσεις (Λόγγος) και κομβόσχημη πλαστική διακόσμηση (Μάνδαλο Β).

Η κεραμική αλληλουχία μπορεί να ενταχθεί στο τριμερές χρονολογικό σχήμα, το οποίο έχει προταθεί για την πρώιμη εποχή του χαλκού της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας⁵⁸. Η αρχική φάση III του Μανδάλου παραλληλίζεται με την πρώιμη μακεδονική II / πρώιμη θεσσαλική I, την πρώιμη φάση A του Καστανά, τη φάση 8 των Σεργίων, την Πεντάπολη I, τις φάσεις Va και IIIb των Σιταγρών και του Ντικλί Τας αντίστοιχα· η όψιμη φάση III φαίνεται ότι συγχρονίζεται με την πρώιμη μακεδονική III / πρώιμη θεσσαλική II, τη μέση και την ύστερη φάση A του Καστανά, τις φάσεις 9-10 των Σεργίων, την Πεντάπολη II και τη φάση Vb των Σιταγρών.

Η κεραμική της ύστερης εποχής του χαλκού περιλαμβάνει καστανά στιλβωμένα και γραπτά αμαυρόχρωμα όστρακα (Φάκος, Αρχοντικό), τα οποία συ-

51. I. Aslanis, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze-und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979, Die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Berlin 1985.

52. E. Hanschmann και V. Milošević, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien: Die frühe und Beginnende mittlere Bronzezeit*, Bonn 1976.

53. I. Ασλάνης, "Οι σχέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας και του βαλκανικού χώρου κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού", *Διημέριος 1*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 101-118.

54. W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia: An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (west of Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge 1939, σ. 192-194.

55. M.V. Garašanin, "The Bronze Age in the central Balkan area", *Cambridge Ancient History*, τόμ. 3-1, 1982, σ. 136-162.

56. F. Prendi, "La civilisation préhistorique de Maliq", *Studia Albanica*, 3-1 (1966) 255-280, "The prehistory of Albania", *Cambridge Ancient History*, τόμ. 3-1, 1982, σ. 211-214.

57. Πρβλ. Heurtley, *ό.π.*, σμ. 54, σ. 166

58. Hanschmann και Milošević, *ό.π.*, σμ. 52, σ. 195-222 εικ. 14, πρβλ. P. Warren και V. Hanken, *Aegean Bronze Age chronology*, Bristol 1989, σ. 43-44.

νιστούν τις συνηθέστερες κατηγορίες τοπικής παραγωγής στην Κεντρική Μακεδονία ⁵⁹. Ενδείξεις επαφών με το νότιο παρέχουν τα δείγματα μυκηναϊκής κεραμικής από το νότιο τμήμα της πεδιάδας των Γιαννιτσών (Αγροσυκιά, Αρχοντικό, Πενταπλάτανος). Εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική εμφανίζεται στους παραλιακούς οικισμούς της Μακεδονίας γύρω στο 1400-1350 π.Χ. (ΥΕΠΠΑ2-Β), ενώ γύρω στο 1200 π.Χ. (ΥΕΠΠΓ) αρχίζει η παραγωγή τροχήλατων τοπικών απομιμήσεων κατ' αναλογία με τα επείσασκα πρότυπα ⁶⁰.

4.2. Απόλυτη χρονολόγηση

Σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις της Νέας Νικομήδειας η αρχαιότερη νεολιθική φάση των Γιαννιτσών Β πρέπει να είναι σύγχρονη με το δεύτερο μισό της έκτης χιλιετίας π.Χ. Στην ίδια θέση η στρωματογραφική διάκριση της μέσης νεολιθικής δεν είναι σαφής και πιθανολογείται εγκατάλειψη της θέσης κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης ⁶¹.

Οι ραδιοχρονολογήσεις από το Μάνδαλο τοποθετούν τη νεότερη νεολιθική περίπου στο δεύτερο μισό της πέμπτης χιλιετίας π.Χ. ⁶². Τα δείγματα HD 9790-9795 (5250-5550) και HD 9792-9597 (5450-5750) δίνουν υψηλή χρονολόγηση για τη φάση Ια, η οποία δεν ενισχύεται από το είδος της κεραμικής. Η φάση Ιβ χρονολογείται από τα δείγματα HD 9793-9501 και HD 9789-9563 μεταξύ του 4775 και 4240. Ωστόσο το δείγμα HD 9793-9501, το οποίο δίνει το κατώτερο όριο της περιόδου, έχει μεγάλο βαθμό σφάλματος και γι' αυτό φαίνεται πιθανότερη η χρονολόγηση μεταξύ 4500 και 4200 π.Χ.

Η νεολιθική κατοίκηση στο Μάνδαλο τελειώνει με καταστροφή από φωτιά, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της θέσης για μία χιλιετία. Η μετάβαση στην εποχή του χαλκού είναι ελάχιστα γνωστή, δεδομένου ότι δεν έχει επισημανθεί ανασκαφικά. Οι ραδιοχρονολογήσεις δείχνουν επανεγκατάσταση στον οικισμό περίπου στις αρχές της τρίτης χιλιετίας π.Χ. Η φάση ΙΙΙ φαίνεται ότι διήρκεσε από το 3000 μέχρι το 2200 π.Χ. Κάποια συνέχεια των δειγμάτων γύρω στο 2500 π.Χ. πιθανώς υποδηλώνει μία δεύτερη φάση της πρώιμης εποχής του χαλκού, η οποία δεν έχει αναγνωρισθεί στρωματογραφικά.

59. A. Hochsteiter, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens*. 1975-1979, *Die Handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 14a*, Berlin 1984.

60. C. Podzuweit, "Der spätmikenische Einfluss in Makedonien", *Αρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 467-484.

61. Χρυστοστόμου 1992, *ό.π.*, σημ. 1.

62. K. Kotsakis κ.ά., "Carbon 14 dates from Mandalo, W. Macedonia", σε Y. Mariatis (επιμ.), *Archaeometry*, Amsterdam 1989, σ. 679-685, Y. Maniatis και B. Kromer, "Radiocarbon dating of the Neolithic-Bronze Age site of Mandalo, W. Macedonia", *Radiocarbon* 32 (1990) 149-153.

Οφείλω ευχαριστίες στις αναπληρώτριες καθηγήτριες του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Αγγελική Πιλάλη - Παπαστερίου και κ. Κατερίνα Παπαευθυμίου - Παπανθίμου για τις πληροφορίες σχετικά με τις ανασκαφές τους στο Μάνδαλο και το Αρχοντικό, καθώς και στο Νικόλα Σφήμα για τη σχεδίαση του χάρτη.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΛΛΑΣ

1. Άγρας				ΠΕΧ				ΙΧ
2. Δροσιά			NN					
3. Άρνισσα	#	ΕΧ						
4. Ακρωτήρι		ΠΡ						ΙΧ
5. Πόρος		ΠΡ						ΙΧ
6. Έδεσσα			NN	ΠΕΧ				ΙΧ
7. Λόφος 606		ΠΡ						ΙΧ
8. Μαργαρίτα		ΠΡ						ΙΧ
9. Λόγγος			NN	ΠΕΧ				ΙΧ
10. Φλαμουριά	*		NN	ΠΕΧ				
11. Ριζάρι		ΑΝ				ΕΣ		ΙΧ
12. Σκύδρα				ΠΕΧ				ΙΧ
13. Αρσένη			NN	ΠΕΧ				
14. Μάνδαλο			NN	ΠΕΧ				
15. Μάνδαλο Β			NN	ΠΕΧ				ΙΧ
16. Δροσερό			NN	ΠΕΧ				ΙΧ
17. Πλαγιάρι			NN	ΠΕΧ				
18. Αραβησσός			NN	ΠΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ		ΙΧ
19. Αξός		ΝΕ						
20. Φάκος					ΥΕΧ	ΕΣ		ΙΧ
21. Γιαννιτσά Α			NN					
22. Γιαννιτσά Β		ΑΝ	NN	ΠΕΧ				
23. Ασβεσταριό		ΠΡ						
24. Αρχοντικό			MN	NN	ΠΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΧ
25. Αμπελιές				NN	ΠΕΧ			
26. Πενταπλάτανος						ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΧ
27. Δαμιανό Α			NN	ΠΕΧ				
28. Δαμιανό Β			NN					

29. Αγροσυκιά			NN	ΠΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΧ
30. Λεπτοκαρυά			NN	ΠΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	
31. Δυτικό Α					ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣ
32. Δυτικό Β	NE						
33. Λειβαδίτσα					ΥΕΧ	ΕΣ	
34. Ραχώνα				ΠΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΧ
35. Παραλίμνη	NE						
36. Άλωρο	ΠΡ						ΙΧ
37. Λουτράκι	NE						ΙΧ

Συντομογραφίες: ΠΡ: προϊστορική εποχή, ΝΕ: νεολιθική, ΑΝ: αρχαιότερη νεολιθική, ΜΝ: μέση νεολιθική, ΝΝ: νεότερη νεολιθική, ΕΧ: εποχή του χαλκού, ΠΕΧ: πρόμη εποχή του χαλκού, ΥΕΧ: ύστερη εποχή του χαλκού, ΕΣ: εποχή του σιδήρου, ΙΧ: ιστορικοί χρόνοι

Ταφές, * Σπήλαια

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΚΚΙΝΙΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΔΡΟΣΙΑΣ-ΕΔΕΣΣΑΣ

Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού

Οι γνώσεις μας σχετικά με την ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα κατά τους προϊστορικούς χρόνους στην ανατολική πλευρά της λεκάνης της Βεγορίτιδας, μέχρι πρόσφατα, ήταν περιορισμένες στην ύπαρξη ενός τύμβου της Μέσης Εποχής του Χαλκού και νεκροταφείου της Πρόμης Εποχής του Σιδήρου, 2 χλμ., περίπου ανατολικά της Αρνισσας¹.

Το καλοκαίρι του 1992 οι εσκαφικές εργασίες στο χώρο της βιομηχανικής περιοχής της Δροσιάς αποκάλυψαν ίχνη νεολιθικής εγκατάστασης στην τοποθεσία Σαρασίνα, δίπλα στο εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής. Δυστυχώς, όταν διαπιστώθηκε η ύπαρξη προϊστορικού οικισμού, μεγάλο μέρος του είχε ήδη καταστραφεί. Μετά απ' αυτό η ΙΖ' εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων προγραμματίισε τη διεξαγωγή μικρής ανασκαφικής έρευνας με σκοπό τον προσδιορισμό των ορίων του οικισμού και την περισυλλογή στοιχείων, πολύτιμων για την εξακρίβωση της ταυτότητάς του².

Ο νεολιθικός οικισμός της Δροσιάς εκτείνεται πάνω σε πλάτωμα που σχηματίζεται στην κορυφή χαμηλού εξάρματος, ύψους περίπου δέκα μέτρων, στη δυτική πλευρά του περάσματος που συνδέει τη λεκάνη της Βεγορίτιδας με την περιοχή του Άγρα.

Το ύψωμα μέχρι πρόσφατα από δυτικά, βόρεια και ανατολικά περιβάλλονταν από βάλτο. Η ύπαρξη δύο πηγών σε μικρή απόσταση από τον οικισμό και τα βαλτώδη εδάφη που περιβάλλουν το ύψωμα σε σχέση με τις ομαλές πλαγιές των λόφων στα νότια, παρείχαν τις βασικές προϋποθέσεις για τη διαβίωση μιας μικρής αγροτικής κοινωνίας που η οικονομία της ενισχύεται και από το κυνήγι.

1. Ν. Γ. Παπαδάκης, "Εκ της Ανω Μακεδονίας". *Αθηνά* 25 (1913) 435, Μ. Hasluck "The archaeological History of Lake Ostrovo in West Macedonia". *Geographical Journal* 88 no.5 (Nov. 1936) 455-456. Ecole française, "Cronique des fouilles et decouvertes archéologiques en Grèce en 1953" *B.C.H.*, 78 (1953) 140, J. M. Cook and J. Boardman, "Archaeology in Greece", *J.H.S.* 74 (1954) 159, Φ. Πέτσας, "Χρονικά Αρχαιολογικά". *Μακεδονικά* 7 (1967) 308, Ν. G. L. Hammond, *A History of Macedonia I*, Oxford 1972, σ. 266-267, Ν. G. L. Hammond, *Migrations and invasions in Greece and adjacent areas*, 1976 σ. 115, 116, map 21.

2. Ευχαριστώ την προϊσταμένη της ΙΖ' ΕΠΚΑ κ. Μ. Λκαμάτη και την κ. Α. Χρυσούτσου που μου επέτρεψαν να αναλάβω την ευθύνη της ανασκαφής και για την πολύτιμη βοήθεια τους στην επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίσαμε. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος και η αρχαιολόγος Dušanka Ureim - Κώτσου.

Η ανασκαφή έγινε με χρηματοδότηση της ΕΤΒΑ. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια που προσέφεραν οι υπεύθυνοι της ΕΤΒΑ κ. Ασημίδης και κ. Νικολαΐδης, τους οποίους και ευχαριστώ.